

СЛАВЯНЕ ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ В
ПРЕДГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПЕРИОД

Отв. ред. В. Д. Баран.

Киев.: Наук. думка, 1990.—488 с. ил.

Проблеми етногенезу і ранньої історії слов'ян здавна перебувають у центрі уваги учених-славістів. Займається ними й Інститут археології АН УРСР. Рецензованою книгою, підготовленою колективом його співробітників, відкривається новий етап досліджень. Ця праця має синтетичний характер, що дістало відображення навіть у її структурі. Автори облишили аналіз окремих культур і компаративно розглянули різні аспекти проблеми розвитку матеріальної культури населення Південно-Східної Європи протягом усього першого тисячоліття н. е. Книга побудована за хронологічним принципом. Досліджуваний період поділений на чотири відрізки, які майже відповідають чвертям тисячоліття. У цих межах описані загальні тенденції розвитку дослов'янської та ранньослов'янської культури в цілому з урахуванням локальних його особливостей в різних регіонах східнослов'янської території. Автори поставили перед собою завдання якнайповніше реконструювати картину етнічного, культурного та соціально-економічного розвитку стародавнього населення Південно-Східної Європи в зазначений період.

Враховуючи прийняту періодизацію історичного процесу, перші чотири глави дослідники присвятили послідовному порівняльному аналізу слов'янської матеріальної культури протягом усіх чотирьох чвертей I тисячоліття н. е.

Чотири останні глави мають синтетичний характер і вміщують висновки та історичні узагальнення, зроблені на основі проведеного аналізу матеріалів різних епох.

У першій главі аналізуються археологічні культури рубежу й першої чверті I тисячоліття н. е. Дослідники відносять їх до дослов'янського періоду. Це насамперед зарубинецька культура і волино-подільська група пам'яток. Вони розглядаються на широкому фоні синхронних пам'яток, що належать до культур сусідніх районів: латенської — Закарпаття, поенешти-лукашівської і липицької — південного заходу, пізньоскіфської — Нижнього Подніпров'я та сарматської культури з півдня. Це дає можливість виявити основні риси матеріальної культури названих суспільних одиниць, простежити їхні взаємозв'язки і взаємовпливи.

Особливо цікавими є підрозділи, присвячені житлобудуванню та кераміці. Здобуті протягом останніх десятиріч нові матеріали з цих питань дозволили переглянути й уточнити деякі питання хронології та періодизації зарубинецької, поенешти-лукашівської, пшеворської та липицької культур.

Друга глава присвячена етнокультурним процесам, що відбувалися в другій чверті I тисячоліття н. е. Тут розглядаються матеріали культур, причетних до процесу формування ранніх слов'ян, а також тих, які мали з ними тісні контакти.

Вивчення житлового будівництва прямих предків слов'ян показало, що з усіх видів їхніх жител найперспективнішим в історичному плані виявився тип півземлянки (заглибленого житла), який виник у зарубинецькій культурі.

Важливі дані для з'ясування етно- і культурогенетичних зв'язків між синхронними й послідовно-різночасовими культурами дав також аналіз поховального обряду та кераміки.

Підсумки дослідження розвитку матеріальної культури населення Південно-Східної Європи в першій половині I тисячоліття н. е. підбито в третій главі монографії. Тут висловлені дуже цікаві думки про походження і характер черняхівської культури, які протягом тривалого часу

були предметом гострої дискусії серед науковців. Автор глави В. Д. Баран переконливо доводить, що черняхівська культура мала поліетнічний характер. Вона сформувалася на основі ряду місцевих культур як певна господарсько-економічна спільність. Військові об'єднання, які стали ядром цієї спільності, очолювали спочатку колишні носії вельбарської культури — готи. Саме вони, очевидно, були ініціаторами спільних походів слов'ян, скіфів, сарматів та гето-даків на Римську Імперію, які відомі в античній історіографії як «готські» або «скіфські» війни. Черняхівську культуру, що була поширена на величезній території, за рядом характерних локальних відмінностей можна поділити на три групи. В основі цих відмінностей лежить різна етнічна належність переважної кількості населення даного регіону. В лісостеповій зоні України, очевидно, проживали слов'яни. Автор зробив глибоко аргументовані теоретичні узагальнення, які багато важать для розв'язання проблеми слов'янського етногенезу.

Автори глави «Ранньослов'янські культури V—VII ст. н. е. і етнічна консолідація слов'ян» вважають, що, починаючи з V ст., можна вже називати слов'ян їхнім власним іменем. Дослідники виділяють три локальні різновидності ранньослов'янської культури, яка охоплює величезну територію. У науковій літературі вони дістали назви празької, пеньківської та колочинської культур. Це — величезний крок вперед, оскільки тривалий час вчені не могли дійти згоди, котру з названих культур можна вважати слов'янською і ким були носії двох останніх.

Особливо цікавими в цій главі є розділи про типи населених пунктів та поховальні пам'ятки. Тут охарактеризовано як відриті сільські поселення, так і городища, а також подано їхню топографію й планографію. Дуже багато уваги приділено виявленню у лісостеповій зоні скарбам мартинівського типу. Шкода тільки, що їх не винесено в окремий розділ.

Особливу увагу приділили дослідники тим аспектам матеріальної культури, які дають можливість простежити етнокультурні зв'язки тогочасного населення Південно-Східної Європи з носіями культур раніших і пізніших хронологічних етапів. Так, розділ, присвячений житловому будівництву, закінчується твердженням, що прототипом слов'янської підквадратної півземлянки можна прийняти заглиблені споруди київської культури і такі ж житла черняхівської культури Верхнього Подністров'я, які, в свою чергу, виводяться з жител волино-подільських та півнозарубинецьких поселень. Саме в лісовій та лісостеповій зонах Східної Європи протягом декількох століть у процесі еволюції заглибленого житла формувалися основи конструкції півземлянки з піччю-кам'янкою, яка дуже характерна для слов'ян раннього середньовіччя.

Другим важливим аргументом на підтвердження тези про етнічну єдність трьох синхронних культур — празької, пеньківської та колочинської — є дуже близький набір форм посуду. І хоч кількісне співвідношення їх у слов'янських культурах різне, автори роблять цілком переконливий висновок про спільність походження і тісні контакти між племенами названих трьох культур.

Порівняння житлобудування, керамічного виробництва і поховального обряду у ранніх слов'ян і носіїв культур ще раніших хронологічних етапів на досліджуваній території вказує на існування типологічного і генетичного зв'язку між ними.

Скрупульозне вивчення питань датування і хронології дало можливість переконливо довести, що празька, пеньківська та колочинська культури належать до періоду від V по VII ст. н. е. Для деяких культур, крім загального датування, виділено ще й періоди: у празькій культурі — три, а у пеньківській — два. В усіх трьох ранньослов'янських культурах виділено групи пам'яток, нижня хронологічна межа яких заходить у V ст. н. е. Ці пам'ятки свідчать про безперервне засе-

лення всієї території Південно-Східної Європи в I тисячолітті н. е. і дають змогу порівнювати старожитності пізньоримського й ранньослов'янського часів.

Культурі слов'ян напередодні утворення Київської Русі присвячено главу «Східні слов'яни у VIII—IX ст.». Тут розглядаються типологія і соціальний зміст численних укріплених та відкритих поселень, особливості житлобудування, хронологія й періодизація східнослов'янської культури, розвиток економіки та суспільного ладу. Значну увагу приділено локальним відмінностям культури східних слов'ян та їх співвідношенню із союзами племен, про які згадується в літописах.

Незрозуміло, з якою метою в цьому розділі зроблено екскурс в історію житлобудування північної лісової зони, який сам по собі, можливо, й цікавий, однак, виходить за рамки дослідження.

Окремий розділ присвячено слов'янській кераміці VIII—IX ст. На самому його початку апріорі стверджується, що гончарне коло з'явилося в керамічному виробництві східних слов'ян у VIII ст. (волинцівська культура). В культурі Луки Райковецької гончарна кераміка була в IX ст., а наприкінці X — на початку XI ст. вона з'явилася й у роменській культурі.

Однак таку схему не можна запропонувати для всієї східнослов'янської території. У верхів'ях Західного Бугу є пам'ятки, що їх, як правило, відносять до культури Луки Райковецької (Ріпнів I, Плісненськ, Ромош). Вони мають керамічні комплекси з абсолютним переважанням примітивного кружального посуду і датуються VII—VIII ст. Хоча ці пам'ятки у тексті згадуються, але щодо складу і датування їх керамічних комплексів немає навіть і натяку. Не згадано також, що П. П. Толочко стверджує: слов'яни оволоділи кружальною гончарською технікою не пізніше VIII ст. н. е., що груба, товстостінна кераміка, формована на гончарному крузі, трапляється у Києві разом з ліпними формами VII—VIII ст. н. е. Якщо автори чомусь не згодні з думками своїх попередників, вони мали б про це сказати, а не обходити питання мовчанкою.

У розділі про хронологію і періодизацію слов'янських культур VIII—IX ст. подано обґрунтування абсолютних дат та основних періодів розвитку в межах кожної з культур.

Культура східних слов'ян на цілій території відзначалася єдністю, що певною мірою ускладнює питання точного розмежування їхніх союзів на основі решток матеріальної культури. І все ж такі автори досить аргументовано виділяють території полян, дреговичів, тиверців, хорватів, сіверян і дреговичів та інших племен. Однак вони чомусь знову «заходять» на північноруські простори і займаються територіями радимичів, в'ятичів, кривичів, словен ільменських, полочан. Оскільки їхні землі були розташовані далеко за межами Південно-Східної Європи, ці археологічні матеріали не повинні бути предметом дослідження в цій монографії.

Завершує розділ і главу висновок про те, що коріння давньоруської культури сягає в східнослов'янське суспільство попереднього періоду і що вона склалася ще у VIII—IX ст., а подекуди, можливо, й раніше.

У главі «Слов'яни і навколишній світ» простежуються зв'язки слов'ян з їхніми сусідами протягом I тисячоліття н. е. Відзначається, що інтенсивність і спрямування слов'яно-балтських, слов'яно-германських та слов'яно-кочівничих відносин змінювалися. Підкреслюється, що у стосунках слов'ян з балтами помітну роль відіграло безсумнівне генетичне споріднення між ними. Контакти з германськими племенами мали спорадичний характер. Тіснішими були зносини лише між носіями черняхівської культури та готами, про що свідчать пам'ятки вельбарської культури. Характер контактів з кочовими племенами постійно змінювався — від військових сутичок до адаптації та асиміляції окремих груп кочового населення в порубіжних районах.

У главі «Джерела ранньослов'янських культур Східної Європи» підбиваються підсумки всього сказаного в попередніх главах. Фактично вона є заключною і мала б завершувати монографію. Принципове значення має, зокрема, висновок про те, що у ранньосередньовічну слов'янську культуру інтегрувалися елементи культур римського часу — черняхівської, київської і якоюсь мірою карпатських курганів. Хоча роль цих культур у формуванні окремих ранньосередньовічних слов'янських груп була неоднаковою. Київська культура, зокрема, стала основою, на якій виникли пенківська та колочинська групи ранньосередньовічних пам'яток, а черняхівська культура відіграла таку ж роль для празьких старожитностей.

Важливе значення має висновок про безсумнівну належність колочинської культури до кола слов'янських ранньосередньовічних культур. Усі три групи — празьку, пенківську та колочинську — характеризує близькість і навіть ідентичність основних рис поховального обряду, житлобудування, набору ліпного посуду. Всі вони становлять єдину економічну модель, близьку до київської культури.

Переконливо звучить думка про значну роль слов'яно-готських, а потім слов'яно-гунських воєн в етнічній консолідації слов'ян. Спочатку вони стали поштовхом для виникнення слов'янських військово-політичних союзів, а далі — для перетворення їх у соціально-економічні об'єднання.

В останній главі — «Соціально-економічний розвиток населення Південно-Східної Європи в I тисячолітті н. е.» — дається загальна характеристика основних напрямів господарської діяльності та суспільного розвитку ранніх східних слов'ян та їхніх найближчих сусідів, а також окремих галузей господарства протягом усього I тисячоліття. Мимоволі з'являється думка, чи не краще було б цей матеріал розмістити в розділах, де розглядаються відповідні хронологічні етапи. Це дало б можливість уникнути неминучих повторів і значно поліпшило б виклад матеріалу. У всякому разі треба було б помістити його перед сьомою главою, яка має виразний підсумковий характер.

Оцінюючи працю в цілому, треба відзначити, що вона написана на високому науковому і теоретичному рівні. Тим більше засмучують наявні неточності й недоречності. Так, на стор. 340 знаходимо твердження про те, що «на стику епох археологічні джерела нечисленні, а ті пам'ятки, які вдається виявити, не завжди піддаються точному датуванню». Виникає запитання, чим викликане таке явище? Чи в такі моменти скорочується кількість населення? А якщо так, то чому? Треба було б усе це пояснити. На стор. 212 читаємо, що на площі Зимнівського городища виявлено «майстерні для обробки кольорових металів». Насправді ж там знайдені лише сліди такого виробництва.

Мають місце недоречності, пов'язані з перейменуванням місцевостей та змінами в адміністративному поділі територій. Так, поселення у Вікнинах Великих подається то за сучасним поділом, як належне до Збарзького району, то за колишнім — до Лановецького. На стор. 93 названі поряд поховання пшеворської культури в Кристинополі та Червонограді, а це ж різночасові назви однієї і тієї ж місцевості. Назва села Ріпнів, де знаходиться відома пам'ятка, російською мовою чомусь перекладається як «Репнев» (всупереч правилу, що географічні назви не перекладаються).

Важливу роль відіграють у праці карти, до речі, дуже сумлінно складені. Однак і тут не обійшлося без прорахунків. Так, на карті, вміщеній на стор. 11, поміж ареалом поширення пам'яток пшеворської культури та межами Римської імперії залишено «білу пляму». Але ж відомо, що ця територія була в той час заселена! На стор. 107 читаємо у тексті, що на території Закарпаття знайдено лише один могильник другої чверті I тисячоліття н. е. біля с. Ізи, а на карті (рис. 16) позначено дві такі анонімні пам'ятки.

Перелік таких огріхів можна було б продовжити, та вони не знижують наукової цінності монографії. В ній на широкому матеріалі поновому поставлено і в основному вдало вирішено кардинальну проблему етногенезу і ранньої історії слов'ян. Повністю підтверджено доцільність використання для цієї мети ретроспективного методу. Автори зуміли відійти від традиційних методів автохтонізму й міграціонізму і розглядають етнокультурні процеси як інтеграцію різних культурних елементів в результаті змішування місцевих субстратних та зайшлих груп населення та їхніх культур. На цьому ґрунті виникали нові етнічні утворення, а поміж ними також слов'янський етнос.

Запропонована київськими археологами нова концепція історії слов'ян Південно-Східної Європи протягом I тисячоліття н. е. є вагомим вкладом в європейську славістику. Вона стане визначною подією в світовій історичній науці.

Одержано 05.11.90.

В. В. АУЛИХ (Львів)